

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหา

การพัฒนากระแสหลักตามระบบทุนนิยม มักจะมุ่งเน้นการเจริญเติบโตเศรษฐกิจเป็นสำคัญ แต่ให้ความสำคัญต่อมิติความเป็นธรรมทางสังคมน้อย นอกจากนี้ยุทธศาสตร์การพัฒนาอาจจะให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นผลทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ภาคการเกษตรและชนบทถูกละเลย การพัฒนาตามแนวทางเช่นนี้ทำให้มีคนส่วนน้อย (เช่น ทุนธุรกิจขนาดใหญ่ ทุนผูกขาด และแรงงานมีฝีมือที่ทำงานร่วมกับอุตสาหกรรมไฮเทค เป็นต้น) ได้รับผลประโยชน์ ในขณะที่คนส่วนใหญ่ไม่ได้รับประโยชน์อย่างเท่าเทียมกัน และต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของกลไกตลาดที่พึ่งพิงการส่งออกในสัดส่วนที่สูงขึ้น ขณะที่ความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติลดลง เกษตรกรจำนวนมากขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน และขาดการต่อรองกับระบบตลาด

แม้ว่าการพัฒนาประเทศกว่าสี่ทศวรรษที่ผ่านมา จะทำให้ประเทศไทยมีความก้าวหน้าด้านการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและสามารถลดความยากจนได้อย่างรวดเร็วโดยสัดส่วนคนจนลดลงจากร้อยละ 32.5 ในปี 2535 เหลือร้อยละ 11.3 ในปี 2547 (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547ก) แต่มูลค่าส่วนเกินทางเศรษฐกิจ (economic surplus) ที่เกิดจากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็ไม่ได้สร้างมาตรฐานและคุณภาพชีวิตของครัวเรือนส่วนใหญ่ให้ดีขึ้น เกิดความเหลื่อมล้ำในการกระจายรายได้ ศิริพร ยอดกมลศาสตร์และคณะทำงานการกระจายรายได้ (2550) สรุปงานศึกษาเกี่ยวกับกระจายรายได้ในประเทศไทยในรอบ 20 ปี ของดร.สมชัย จิตสุชน ว่า ความเหลื่อมล้ำทางรายได้ของประเทศไทยอยู่ในระดับต่ำใกล้เคียงกับกลุ่มประเทศลาตินอเมริกา กล่าวคือคนรวยที่สุด 20 % มีรายได้สูงกว่าคนจนที่สุด 20 % ประมาณ 13-15 เท่า พร้อมกับวิจารณ์ว่านโยบายแก้ไขปัญหาคความยากจนที่ผ่านมาล้นล้มเหลว ไม่ได้นำไปสู่การแก้ไขปัญหาแบบยั่งยืน ขณะที่ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (2549) เสนอแนวทางใหม่ว่าด้วยนโยบายทางสังคมให้มีการจัดสวัสดิการพื้นฐานเพื่อคุ้มครองกลุ่มคนจน และดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ (2549) เสนอแนวทางการเพิ่มพลังให้ประชาชนและการพัฒนาเชิงพื้นที่ (area based development) โดยให้ภาครัฐจัดสรรงบประมาณสมทบให้กลุ่มสังคมแออัดและสวัสดิการภาคประชาชนในการจูงใจคนไทยออมเงินแบบพันธมิตรเพื่อกำจัดความยากจนและการลดความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้

นอกจากนี้แนวทางการพึ่งทุนและตลาดรวมทั้งความรู้จากภายนอกที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องกว่าสี่ทศวรรษของการพัฒนา ล้วนส่งผลกระทบต่อการคงอยู่ การผลิตซ้ำ และการปรับตัวของกระบวนการเรียนรู้ของภาคประชาชน โดยพบว่า ประชาชนส่วนใหญ่ถูกละเลยในกระบวนการพัฒนา และขาดการพัฒนาศักยภาพและความสามารถที่มีอยู่ ต้นทุนทางสังคมและความรู้ความสามารถของท้องถิ่นค่อย ๆ ลดความสำคัญลง จนนักวิชาการและองค์กรเอกชนจำนวนมาก ออกมาเรียกร้องให้ภาครัฐมีนโยบายในการเพิ่มพลังให้ภาคประชาชน แต่เสียงเรียกร้องนั้นกลับไม่เพียงพอที่จะกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่กลายเป็นกลุ่มคนชายขอบที่ขาดศักยภาพและทำให้ "ชาวบ้าน" กลายเป็นฝ่ายที่เสียเปรียบและด้อยโอกาสไปในที่สุด

การพัฒนาที่มุ่งหวังให้ประชาชนหลุดออกจากภาวะพึ่งพาต้องล้มเหลว ผู้วิจัยมีแนวคิดว่า หากต้องการแก้ไขปัญหาดังกล่าวให้มีประสิทธิภาพ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ภาคส่วนที่เกี่ยวข้องจะต้องอาศัยกลวิธีการสร้างอำนาจต่อรอง (bargaining power) ด้วยการเปิดพื้นที่ให้ชาวบ้านในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางการพัฒนา ซึ่งผลจากการศึกษาจำนวนมากพบว่า ในปัจจุบันการใช้จ่ายของภาครัฐและการจัดสรรงบประมาณของภาครัฐเป็นไปอย่างไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนท้องถิ่น ยกตัวอย่างในหมู่บ้านสะแก ตำบลวังประจวบ อำเภอเมืองจังหวัดตาก สภาพโดยทั่วไปแม้จะมีถนนตัดผ่านแต่ไม่มีรถรับส่งผู้โดยสาร ไม่มีโทรศัพท์สาธารณะ ระบบน้ำประปาไม่มีคุณภาพ ไม่มีสถานอนามัยและการให้บริการด้านสุขภาพ การทำนาเฉพาะในช่วงฤดูฝน แต่สิ่งที่ร่อยรัตและยึดเหนี่ยวคนรวมทั้งการสร้างบรรทัดในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันซึ่งกันและกัน (norm of reciprocity) นั้นเกิดจากการรวมกลุ่มของชาวบ้านในการทำกิจกรรมกลุ่มออกทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน (ชนิด คชประเสริฐ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 2549)

นอกจากนี้ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองใหญ่ได้กลายเป็นปัจจัยดูด (pull factor) คนวัยแรงงานที่เป็นคนหนุ่มสาวในชนบทให้อพยพย้ายถิ่นเข้าเมืองเพื่อขายแรงงานส่งผลให้ชุมชนขาดศักยภาพในการรวมกันทำกิจกรรมกลุ่มและทำให้เกิดการล่มสลายทางโครงสร้างวัฒนธรรมของหมู่บ้าน และเมื่อยามเกิดวิกฤตเศรษฐกิจได้ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของประชาชนในวงกว้างยิ่งขึ้น เช่น ปัญหาว่างงานในเมืองที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจนทำให้ปัญหาความยากจนและการอพยพโยกย้ายที่อยู่อาศัยทวีความรุนแรงขึ้นส่งผลให้เกิดแรงงานส่วนเกินในชุมชนชนบทเพิ่มมากขึ้น สังคมชนบทที่เคยเป็นที่พึ่งพิงหรือเป็นโครงข่ายความปลอดภัยสุดท้ายของชีวิตจึงอยู่ในภาวะเสียสมดุล เนื่องจากต้องรับภาระมากเกินกว่าศักยภาพที่มีอยู่ อนึ่ง ถึงแม้ว่าวิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นทุกครั้ง จะสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการรองรับและคลี่คลายปัญหาในระดับ

โครงสร้างได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนชนบทซึ่งเป็นพื้นที่ของสามัญชนคนธรรมดาที่สามารถจะมีกิจกรรมร่วมกันในการแก้ปัญหาสังคมและเศรษฐกิจได้ แต่ก็เป็นสภาพที่ควรต้องมีการวางแผนนโยบายที่เหมาะสมและมีการเตรียมการที่ดีกว่าที่ผ่านมา

จากการศึกษาพบว่า ชุมชนไทยมีลักษณะเฉพาะประการหนึ่งคือการมีส่วนร่วมของสมาชิกที่อยู่ชายขอบและคนจนที่ด้อยโอกาส (อภิชัย พันธเสน, 2548; Broadhead, 1994) ทั้งในกิจกรรมทางสังคมและกิจกรรมในภาคการผลิต นอกจากนี้สถาบันทางสังคมในชุมชนชนบทยังมีการพึ่งพาตัวเองรวมทั้งช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะในช่วงวิกฤต เช่น กรณีของวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ชุมชนชนบทได้แสดงบทบาทในการประดับประดาคนยากจนที่ด้อยโอกาสและแรงงานจำนวนมากที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตในภาคอุตสาหกรรมและบริการซึ่งนับว่าเป็นคุณลักษณะสำคัญของชุมชนชนบทไทยที่อาศัยระบบความสัมพันธ์ที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ช่วยให้คนชนบทต่อสู้และอยู่รอดแม้ในสภาวะวิกฤตเศรษฐกิจได้ (World Bank, 2002) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า แรงสนับสนุนทางสังคม (social support) ของชนบทไทยได้ก่อตัวขึ้นตั้งแต่ในสถาบันทางสังคมที่เล็กที่สุด จนถึงในระดับกลุ่ม องค์กร และชุมชน จนทำให้สังคมไทยสามารถก้าวพ้นปัญหาที่เกิดจากนโยบายการพัฒนาที่ผิดพลาดมาได้

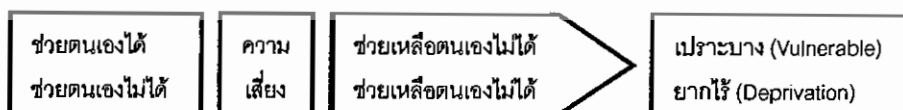
การพัฒนาที่นำมาสู่การสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนได้ จึงน่าจะเป็นการพัฒนาที่ทำให้ชุมชนมีพื้นที่ทางสังคมในการทำกิจกรรมสาธารณะมากที่สุดเพราะจะช่วยให้เกิดระบบความสัมพันธ์หรือปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเพิ่มขึ้น จนชุมชนสามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ เพราะการทำกิจกรรมร่วมกัน (collective actions) ของสมาชิกชุมชนเป็นการรวมพลังที่นำไปสู่การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สามารถสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกลุ่มและองค์กรแล้วทำให้เกิดผลล้นออก (spillover effects) สู่การทำกิจกรรมสาธารณะ (ดิเรก บัณฑิตวัฒน์, 2547; พัชรินทร์ สิริสุนทร, 2545; ประเวศ วะสี, 2542) ดังนั้น ทุนทางสังคมจึงเปรียบเหมือนการวางคานงัดเพื่อยกของที่มน้ำหนัก (social capital as leverage) หรือเป็นการรวมตัวกันของกลุ่มคนเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน (Briggs, 1998) โดย Cox (1995) มองว่า ขบวนการเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันในฐานะของโครงสร้างหรือการเกาะเกี่ยวทางสังคม (social glue) หรือเรียกว่า ทุนทางสังคม (social capital) ธนาคารโลก (1999) ได้กล่าวถึงความสำคัญของแนวคิดทุนทางสังคมว่า สามารถสร้างองค์กร ความสัมพันธ์ และบรรทัดฐาน ที่ก่อให้เกิดทั้งปริมาณและคุณภาพของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม "social capital refers to the institutions, relationships, and norms that shape the quality and quantity of a society's social interactions".

ทุนทางสังคมเป็นแนวคิดที่นักวิชาการหลายท่าน อาทิเช่น Jacobs (1961); Coleman (1988); Putnam (1993) and Cox (1998) เห็นสอดคล้องกันว่าเกิดจากความร่วมมือของกลุ่ม และองค์กรต่าง ๆ ในการทำกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันรวมทั้งสามารถสร้างความเป็นปึกแผ่นทางสังคม (social integration) ซึ่งองค์การสหประชาชาติก็ได้มีมาตรการในการสนับสนุนและส่งเสริมแนวคิดทุนทางสังคม โดยจัดการประชุมสุดยอดว่าด้วยเรื่องการพัฒนาทางสังคม WSSD (UN 1995) โดยมีประเด็นสำคัญคือ 1. การส่งเสริมการจ้างงาน 2. การลดความยากจน และ 3. การสนับสนุนความเป็นปึกแผ่นทางสังคม ปัจจุบันแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในประชาคมโลก และถูกนำมาประยุกต์ใช้เป็นเครื่องมือของนโยบายของรัฐในการลดความยากจน โดยนักคิดและนักวิชาการจำนวนมาก มีความเห็นพ้องต้องกัน ว่า ทุนทางสังคมเป็นทุนอย่างเดียวกับที่คนยากจนและคนด้อยโอกาสมี ซึ่งความจริงทุนทางสังคมนั้นไม่ใช่เรื่องใหม่ ดำรงอยู่ก่อนหน้าแล้ว เพียงแต่การผลักดันแนวทางการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจตั้งแต่แผนการพัฒนาชาติที่มุ่งเน้นที่แนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจเพียงประการเดียวได้ละเลยการพัฒนาแนวคิดการพัฒนาทุนทางสังคม ทำให้ผลที่ได้จากการพัฒนานำมาสู่สภาพสังคมที่ต่างคนต่างอยู่และกลายเป็นสังคมที่ไร้หัวใจ (careless society) (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2548)

ถึงแม้ว่าทุนทางสังคมจะได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในสังคมโลกแต่ในสังคมไทย การวิจัยเชิงประจักษ์ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการบันทึกองค์ความรู้ การวิเคราะห์บทบาทของทุนทางสังคมนวมทั้งการพัฒนาของชุมชนและท้องถิ่น ตลอดจนการศึกษาพลวัตของทุนทางสังคมนั้นยังมีน้อย (สศช., 2548) นอกจากนี้ การวิจัยส่วนใหญ่ยังอยู่ในลักษณะพรรณนาหรือการเล่าเรื่องสิ่งที่ดำเนินการ แต่ขาดการวิเคราะห์เชิงลึกที่อธิบายคุณลักษณะของกิจกรรมร่วมกัน ปฏิสัมพันธ์รวมทั้งมิได้เสนอการวิเคราะห์เชิงนโยบายสาธารณะเท่าที่ควร มีผู้เสนอว่าทุนทางสังคมสามารถเป็นเครื่องมือของนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่พึงประสงค์ได้ (สศช., 2545; อภิชาติ พันธเสน, 2544) กระบวนการทางสังคมและการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน ได้เกิดขึ้นและดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง โดยมีบุคคล กลุ่มบุคคล และชุมชนมากมายที่มีความพยายามรวมตัวจัดตั้งกลุ่มและองค์กรเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน และกระบวนการดังกล่าวอาศัยกระบวนการเรียนรู้และการทำกิจกรรมร่วมกันในลักษณะเครือข่ายทางสังคมโดยอาศัยความสัมพันธ์แบบไว้วางใจกันรวมทั้งการช่วยเหลือเกื้อกูลในลักษณะร่วมทุกข์ร่วมสุขตลอดจนการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันแล้วขยายผลสู่กิจกรรมสาธารณะ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ Woolcock and Narayan (2003) มองว่ามีเป้าหมายเพื่อสร้างความเป็นธรรมทางสังคม (just society) โดยอาศัยเครือข่ายทางสังคมซึ่งได้รับ

การยอมรับว่าเป็นส่วนสำคัญของทุนทางสังคม ทุนทางสังคมจึงได้รับการยอมรับว่ามีส่วนในการสร้างความเป็นปึกแผ่นและอาจจะเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการลด/กำจัดความยากจน (ประเวศ วะสี, 2544; Putnam, 2000).

กำลังแรงงานที่ทำงานในภาคไม่เป็นทางการ ได้แก่ เกษตรกร แรงงานรับจ้าง ผู้ประกอบการขนาดย่อม เช่น ค้าขาย หาบเร่ แผงลอย ส่วนใหญ่มีฐานะยากจนเนื่องจากขาดความรู้และทักษะอาชีพ ขาดที่ดินทำกิน เข้าไม่ถึงเงินทุน ขาดโอกาสการได้รับสินเชื่อจากระบบธนาคารแบบดั้งเดิม เช่น ธนาคารพาณิชย์ และธนาคารของรัฐ เพราะถูกมองว่าคนเหล่านั้นไม่มีทางจะจ่ายคืนเงินกู้ได้ เนื่องจากมีอาชีพและรายได้ไม่แน่นอน ขาดหลักทรัพย์ค้ำประกันเงินกู้ ตลอดจนธุรกิจและวิชาชีพก็มีขนาดเล็กเกินไป ทำให้แรงงานซึ่งมีความคิดริเริ่มแต่ไม่มีโอกาสได้รับความช่วยเหลือทางด้านเงินทุน นอกจากนี้แรงงานนอกระบบซึ่งคิดเป็นสัดส่วนถึง 2 ใน 3 ของประชากรยังมีความเปราะบางและยากไร้เมื่อเผชิญกับความเสียหายเจ็บป่วย พิกัด และอยู่ในภาวะพึ่งพิง เช่น เด็ก คนชรา คนจน และคนด้อยโอกาสเนื่องจากเข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการของรัฐ ทำให้ขาดหลักประกันทางสังคมที่มั่นคงในการดำรงชีวิต (ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์, 2550) นอกเหนือจากนี้ อัมมาร สยามวาลา และคณะ (2549) วิเคราะห์ว่า ความเสี่ยงอันเกิดจากโรคภัยไข้เจ็บ อุบัติเหตุ ภัยธรรมชาติ และการว่างงาน เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลที่ไม่สามารถพยากรณ์ได้ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะยากดีมีจนอย่างไรโดยเฉพาะบุคคลที่ตกอยู่ในสภาพที่เปราะบาง (vulnerable) และความยากไร้ (deprivation) จะไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้หลังจากเกิดความเสี่ยง อัมมาร สยามวาลา และ คณะเสนอว่า การยอมรับเป็นแนวทางที่ง่ายที่สุดในการจัดการกับความเสียดังกล่าว เพื่อให้กลุ่มคนที่อยู่ในภาวะที่เปราะบาง และยากไร้ได้ร่วมกันทำกิจกรรมกลุ่มและองค์การชุมชนโดยอาศัยการสร้างเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในและภายนอกให้เข้มแข็งเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันรวมทั้งลดข้อจำกัดและสร้างโอกาสของสมาชิกกลุ่มและองค์การให้มีศักยภาพในการปรับตัว (adaptive capacity) ในการเข้าสู่กระบวนการเคลื่อนไหวตัวของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ (ดูภาพ 1)

ภาพ 1 ความเสี่ยงและสภาพด้อยโอกาสของแรงงานนอกระบบไทยในสภาวะการณ์ผันผวน

ที่มา ปรับปรุงจาก อัมมาร สยามวาลา และคณะ (2549); ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ (2549)

การริเริ่มของผู้นำและสมาชิกของชุมชนร่วมกันจัดตั้งเป็นกลุ่มและองค์กรในการระดมเงินออมและให้สินเชื่อรวมทั้งจัดสวัสดิการชุมชนโดยอาศัยกระบวนการทำกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจภายในชุมชน เป็นการปรับตัวและเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ โดยใช้แนวทางเศรษฐกิจพอเพียง พัฒนาวิสาหกิจชุมชน ลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ ควบคู่กับการทำงานภายในครอบครัวหรือกิจกรรมสาธารณะในชุมชน รวมทั้งความริเริ่มจัดสวัสดิการสังคม (ถึงแม้ว่ามีข้อจำกัดของกองทุนและเงินสวัสดิการที่ให้ต่อสมาชิก) กิจกรรมการพัฒนาของตัวอย่างชุมชนชั้นนำเหล่านี้ล้วนอาศัยทุนทางสังคมทั้งสิ้น Shragge and Fontan (2000) แสดงทัศนะเกี่ยวกับองค์ประกอบอรรถประโยชน์และวิสาหกิจขนาดย่อมว่า เป็นรูปแบบของการพัฒนาทางเลือกที่เกิดจากความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มและองค์กรชุมชนก่อตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน (mutual interests) ด้วยเหตุนี้ระบบออมเงินของชุมชนที่อาศัยทุนทางสังคมเป็นพลังขับเคลื่อนในการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนจึงนับเป็นคุณค่าสำคัญในการร่วมกันทำกิจกรรมกลุ่มและองค์กรรวมทั้งกิจกรรมสาธารณะที่สามารถสร้างความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเพื่อเป้าหมายในการสร้างความอยู่เย็นเป็นสุขของชุมชน (ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์, 2549; อภิชัย พันธเสน, 2548; ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2544; UNESCO, 2002; Putnam, 2000)

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีจุดประสงค์ค้นคว้าวิจัยที่อาศัยมุมมองทุนทางสังคมในบริบทของชุมชนนาก่วมใต้พัฒนาและหมู่บ้านสะแกเครือผ่านกระบวนการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมขององค์กรและกลุ่มออมทรัพย์ที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกแล้วขยายผลสู่การทำกิจกรรมของชุมชนหรือกิจกรรมสาธารณะประโยชน์ที่ทำให้เกิดการพัฒนาศักยภาพของชุมชนในประเทศไทย โดยใช้กรณีศึกษาเปรียบเทียบขององค์กรและกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 2 พื้นที่ กล่าวคือ ก) องค์กรออมทรัพย์ชุมชนบ้านนาก่วมใต้พัฒนา ตำบลชมพู อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ข) กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตบ้านสะแกเครือ ตำบลวังประจวบ อำเภอเมือง จังหวัดตาก โดยมีประเด็นที่ต้องการศึกษาดังนี้

คำถามการวิจัย (Research questions)

1. ทุนทางสังคมในบริบทขององค์กรออมทรัพย์ ฯ ในจังหวัดลำปางและกลุ่มออมทรัพย์ ฯ ในจังหวัดตากมีจุดกำเนิดอย่างไร และมีวิวัฒนาการเกี่ยวข้องของการระดมทรัพยากร (บุคคล เงินทุน ความรู้ และการสร้างเครือข่าย) อย่างไร มีความสำเร็จหรือปัญหาและอุปสรรคอย่างไร

2. การดำเนินงานขององค์กรออมทรัพย์ ฯ และกลุ่มออมทรัพย์ ฯ มีส่วนช่วยพัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจให้แก่สมาชิกในชุมชนได้อย่างไร และมีส่วนช่วยเหลือแก่อุปสรรคสมาชิกที่ด้อยโอกาสในชุมชนมากน้อยเพียงใด

3. กลุ่ม/องค์กรออมทรัพย์ในสองกรณีดังกล่าวมีวิวัฒนาการอย่างไร มีลักษณะเด่นที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของกำหนดกฎเกณฑ์ทางสังคม (social norms) การสร้างเครือข่ายปฏิสัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอก (networking) การระดมทรัพยากรของชุมชนมาสร้างกิจกรรมสาธารณะร่วมกัน เช่น การรื้อฟื้นประเพณีและกิจกรรมที่เคยทำร่วมกันในอดีต อาทิ การลงแรงเกี่ยวข้าว การรักษาป่าชุมชน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย (Objectives of the research)

1. การบันทึกข้อมูลและความรู้ในชุมชน เพื่อทราบถึงจุดกำเนิดขององค์กร/กลุ่มออมทรัพย์โดยใช้ข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ได้แก่ ข้อมูลเอกสารและประวัติชุมชน จากการสัมภาษณ์และคำบอกเล่าของผู้ให้ข้อมูลในชุมชนและสมาชิกกลุ่ม เพื่อเข้าใจบริบทของชุมชน (ชนบทหรือกึ่งเมือง) บันทึกข้อมูลการเติบโตและวิวัฒนาการของกองทุนฯ บทบาทของผู้นำชุมชนในการสร้างความเชื่อถือ และการเชื่อมโยงกับทุนภายนอก พร้อมกับการศึกษาเปรียบเทียบแบบแผนการปรับตัวขององค์กรออมทรัพย์ชุมชนนาก่วมใต้พัฒนาในจังหวัดลำปาง และกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตบ้านสะแกเครือในจังหวัดตาก

2. ศึกษาและวิเคราะห์กระบวนการดำเนินงานขององค์กรและกลุ่มออมทรัพย์ ฯ ด้านการจัดองค์กร ประเภทของการออม การให้สินเชื่อ การจัดสวัสดิการ มูลเหตุจูงใจให้เข้าร่วมและประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ อันได้แก่ เงินออม จำนวนสมาชิก สินเชื่อ โอกาสการมีส่วนร่วม รายได้ การชำระหนี้ รวมทั้งการสร้างกฎเกณฑ์ ตลอดจนเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในและภายนอกกลุ่ม

3. สังเคราะห์บทบาทของการแปลงทุนทางสังคมในชุมชน เพื่อแก้ปัญหาของสมาชิกและพัฒนาศักยภาพของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายบทบาทขององค์กร/กลุ่มออมทรัพย์ ในการส่งเสริมให้สมาชิกออมเงินระยะยาว เพื่อเป็นหลักประกันตนเองในยามสูงอายุ รวมทั้งศึกษาการแปลงทุนทางสังคมให้เป็นผลประโยชน์ร่วมกันในมิติอื่น (ซึ่งสอดคล้องกับคำศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ว่า ผลล้นออก หรือ spillover effects ต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรและฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณี เช่น การลงแรงเกี่ยวข้าว การรักษาป่า การจัดการขยะ

ประโยชน์ของการวิจัย (Advantages of the research)

1. งานวิจัยนี้ช่วยให้มีการบันทึกข้อมูลพัฒนาการทางสังคมในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรชุมชนที่ส่งเสริมการออมและการจัดสวัสดิการสังคม การบันทึกวิธีการทางสังคมที่ผู้นำชุมชนนำมาใช้เพื่อนำมาพัฒนาพฤติกรรมของสมาชิก และนวัตกรรมทางสังคม

2. ช่วยให้เข้าใจบทบาทของทุนทางสังคม ในการเชื่อมโยงสมาชิกและกิจกรรมทางสังคม และเศรษฐกิจรวมทั้งบทบาทในการระดมทรัพยากรจากภายนอกมาสนับสนุนชุมชน และปัจจัยที่สนับสนุนการขยายตัวขององค์กรออม/กลุ่มทรัพย์และสวัสดิการชุมชน

3. กรณีศึกษาเหล่านี้อาจจะมีประโยชน์หรือเป็นต้นแบบการพัฒนาชุมชนอื่นๆ รวมทั้งการขับเคลื่อนนโยบายของภาครัฐ หรือหน่วยงานภาครัฐ ในการขยายระบบประกันทางสังคม ให้ทั่วถึงโดยใช้แนวทาง“เพิ่มพลังให้ประชาชน”

4. งานวิจัยนี้มีประโยชน์ต่องานวิชาการในแง่ของการพัฒนาแนวคิดทุนทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยตัวแปรเชิงคุณภาพสู่ตัวแปรเชิงปริมาณซึ่งน่าจะมีประโยชน์ต่อการนำไปประยุกต์ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์

ขอบเขตของการวิจัย (Scope of the study)

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาซึ่งครอบคลุมทั้งพื้นที่ประชาชนและผู้ให้ข้อมูลหลัก รวมทั้งขอบเขตเนื้อโดยมีรายละเอียดดังนี้

1. ขอบเขตเชิงพื้นที่ (Area)

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาในระดับจุลภาคโดยผู้วิจัยพิจารณาเลือกพื้นที่สองแห่งเพื่อศึกษาเปรียบเทียบ กล่าวคือ องค์กร/กลุ่มออมทรัพย์จำนวน 2 ชุมชน โดยพิจารณาจากคุณสมบัติของชุมชนที่สอดคล้องและสามารถตอบปัญหาการวิจัย (สุภาวงศ์ จันทวานิช, 2547, หน้า 42; Yin, 1994) ดังมีรายละเอียดพอสรุปได้คือ

1.1 ชุมชนนาก่วมใต้ ตำบลชมพู อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เนื่องจากเป็นองค์กรชุมชนที่มีความพร้อมและมีศักยภาพในการดำเนินงานและสามารถสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์และการต่อยอดกับหน่วยงานภายนอก เช่น การทำข้อเสนอให้หน่วยราชการมาช่วยสนับสนุนงบประมาณเพื่อดำเนินโครงการพัฒนาในพื้นที่ โดยเฉพาะสถาบันพัฒนาองค์กรเอกชนซึ่งเป็นองค์กรที่ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณสนับสนุนโครงการเป็นจำนวนประมาณ 9.4 ล้านบาท (สามารถ พุทธา, 1 กันยายน 2549)

1.2 หมู่ที่ 3 บ้านสะแกเครือ ตำบลวังประจวบ อำเภอเมือง จังหวัดตาก เนื่องจากเป็นหมู่บ้านหนึ่งในพื้นที่เป้าหมายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนระดับหมู่บ้านในช่วงแผนพัฒนา

เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (สศช., 2545, เว็บไซต์) และจากผลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือน ซึ่งประมวลผลโดยสำนักพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนและการกระจายรายได้ พบว่า จังหวัดตากเป็นพื้นที่ที่มีสัดส่วนคนจนด้านรายได้สูงที่สุดในภาคเหนือตอนล่าง โดยมีสัดส่วนคนจนด้านรายได้ 29.60 % (ดูตาราง 1) (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2548, เว็บไซต์) รวมทั้งเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตที่ได้รับงบประมาณจากกรมพัฒนาชุมชนและองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนโครงการเป็นจำนวนเงินประมาณ 1 ล้านบาท (ดูตาราง 6)

ตาราง 1 สัดส่วนคนจนต่อประชากรในจังหวัดภาคเหนือตอนบนและตอนล่าง

ภาค	จังหวัด	จำนวนประชากร	สัดส่วนคนจน
เหนือตอนบน	เชียงใหม่	1,539,700	18.59
	ลำพูน	419,400	5.75
	ลำปาง	784,700	16.54
	อุตรดิตถ์	470,800	14.16
	แพร่	494,200	5.01
	น่าน	474,900	19.33
	พะเยา	510,100	19.52
	เชียงราย	1,183,400	15.18
	แม่ฮ่องสอน	250,100	33.95
เหนือตอนล่าง	นครสวรรค์	1,073,800	17.06
	อุทัยธานี	307,000	21.62
	กำแพงเพชร	689,000	6.81
	ตาก	594,000	29.60
	สุโขทัย	599,000	14.53
	พิษณุโลก	793,700	11.96
	พิจิตร	570,500	11.07
	เพชรบูรณ์	992,100	20.39

ที่มา การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนสำนักงานสถิติแห่งชาติ (2545)

หมายเหตุ ความยากจนในที่นี้หมายถึง "ความยากจนในมิติรายได้"

2. ขอบเขตด้านประชากรและผู้ให้ข้อมูลหลัก (Population and Key Informants)

ตัวอย่างประชากรที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ครอบคลุมคณะกรรมการและสมาชิกบริหารองค์กรทรัพย์สินชุมชน โดยกำหนดกลุ่มตัวอย่างตามทฤษฎีวงจรชีวิตและแบบจำลองคนสามวัย (Life cycle theory and overlapping generations model) ซึ่งจำแนกโครงสร้างของประชากรออกเป็น 3 รุ่น ประกอบด้วย วัยเด็ก วัยทำงาน และวัยชรา (ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์, 2549) ผู้วิจัยแบ่งกลุ่มตัวอย่างออกเป็นวัยเด็กอายุระหว่าง 11-15 ปี วัยทำงาน 16 – 59 ปี และ วัยชรา 60 ปีขึ้นไป รวมทั้งเป็นสมาชิกมาแล้วไม่ต่ำกว่า 1 ปี โดยมีรายละเอียดของขั้นตอนการสุ่มตัวอย่างดังนี้

2.1 ชุมชนนาแก้วมใต้ ตำบลชมพู อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ผู้วิจัยดำเนินการตามรายละเอียดดังนี้

2.1.1 ประชากรที่ศึกษาได้แก่ ผู้วิจัย กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างร้อยละ 20 ของจำนวนหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นสมาชิกองค์กรออมทรัพย์ 400 ครัวเรือน (นิภา ศรีไพโรจน์, 2527 หน้า 79) ได้กลุ่มตัวอย่างจำนวน 80 ครัวเรือน เนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีลักษณะเศรษฐกิจและสังคมคล้ายกันจึงสุ่มตัวอย่างแบบระบบ (Systematic random sampling) แล้วคำนวณหาช่วง (Interval) ของกลุ่มตัวอย่างได้ ช่วงละ 5 ครัวเรือน จากนั้นจึงใช้วิธีจับสลากหาตัวอย่างแรกและตัวอย่างต่อไปของแต่ละช่วง ในการสัมภาษณ์ก็โครงสร้างรายบุคคล เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณ

2.1.2 ผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักแบบเจาะจงจากผู้รู้หรือผู้นำชุมชนที่มีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรวมทั้งอาศัยอยู่ในชุมชนเป็นเวลานานจนคนในชุมชนให้การเคารพนับถือประกอบด้วย พัฒนาการ ครู ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น รวมทั้งเลือกแบบเจาะจงจากคณะกรรมการองค์กรออมทรัพย์ คือ ประธาน รองประธาน เภรัญญิก คณะกรรมการ รวมทั้งสมาชิกที่เคยเสนอแนะในที่ประชุมรวมทั้งสิ้น 12 คน เพื่อให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์เชิงลึกจำนวน 2 คน และการสนทนากลุ่มจำนวน 10 คน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2549)

2.2 หมู่บ้านสะแกเครือ ตำบลวังประจวบ อำเภอเมือง จังหวัดตาก ผู้วิจัยดำเนินการตามรายละเอียดดังนี้

2.2.1 ประชากรที่ศึกษาได้แก่ ผู้วิจัย กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างร้อยละ 20 ของจำนวนหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นสมาชิกองค์กรออมทรัพย์ 338 ครัวเรือน (นิภา ศรีไพโรจน์, 2527, หน้า 79) ได้กลุ่มตัวอย่างจำนวน 68 ครัวเรือน เนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายกันจึงสุ่มตัวอย่างแบบระบบ (Systematic random sampling) แล้วคำนวณหาช่วง

(Interval) ของกลุ่มตัวอย่างได้ ช่วงละ 5 ครัวเรือน จากนั้นจึงใช้วิธีจับสลากหาตัวอย่างแรกและตัวอย่างต่อ ๆ ไปของแต่ละช่วง ในการสัมภาษณ์ถึงโครงสร้างรายบุคคล เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณ

2.2.2 ผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักแบบเจาะจงจากผู้รู้หรือผู้นำชุมชนที่มีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรวมทั้งอาศัยอยู่ในชุมชนเป็นเวลานานจนคนในชุมชนให้การเคารพนับถือประกอบด้วย พัฒนาการ ครู ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น รวมทั้งเลือกแบบเจาะจงจากคณะกรรมการองค์กรออมทรัพย์ คือ ประธาน รองประธาน เภรัญญิก คณะกรรมการ รวมทั้งสมาชิกที่เคยเสนอแนะในที่ประชุม รวมทั้งสิ้น 12 คน เพื่อให้ข้อมูลในการการสัมภาษณ์เชิงลึกจำนวน 2 คน และการสนทนากลุ่มจำนวน 10 คน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ

3. ขอบเขตด้านเนื้อหา

3.1 บริบทชุมชนและลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน

3.2 ทูทางสังคม ซึ่งประกอบด้วย ทูทางสังคมในฐานะแรงยึดเหนี่ยวภายในของ สมาชิกกลุ่ม(Bonding) และทูทางสังคมในฐานะเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิก (Bridging) ภายในและภายนอกกลุ่ม

3.3 องค์กร/กลุ่มออมทรัพย์ชุมชน

3.4 การพัฒนาศักยภาพของชุมชน

3.5 ความยากจนและสวัสดิการชุมชน

คำนิยามศัพท์ (Definition of Terms)

ทูทางสังคม หมายถึง ทูทางสังคม หมายถึง เครือข่ายปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก ซึ่งเกิดจากการทำกิจกรรมกลุ่มบนพื้นฐานของการตอบแทนผลประโยชน์และไว้วางใจกันโดยอาศัยกฎเกณฑ์ทางสังคม ทูทางสังคมแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ทูทางสังคมในฐานะแรงยึดเหนี่ยวภายในสมาชิกกลุ่ม (Bonding) และทูทางสังคมในฐานะเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิก (Bridging) ภายในและภายนอกกลุ่ม

องค์กร/กลุ่มออมทรัพย์ หมายถึง การรวมตัวกันของคนในชุมชน บนพื้นฐานของสัจจะในการออมเงิน ผ่านบทบาทของผู้นำชุมชนที่กล้าคิด กล้าทำ กล้าทดลอง และเสียสละ เพื่อแก้ไขปัญหาและตอบสนองความต้องการของสมาชิก โดยมีระบบจัดการองค์กรแบบองค์กรรวม มีกฎเกณฑ์ชัดเจนและลงทะเลเบียนอย่างชัดเจน และมีต้นทุนต่ำ เพื่อส่งเสริมกิจกรรมด้านการผลิต

การบริโภค การแลกเปลี่ยนซื้อขาย และจัดสวัสดิการชุมชน (กลุ่มนาก่วมใต้ จ.ลำปาง ตั้งชื่อว่า “องค์กรออมทรัพย์ชุมชนนาก่วมใต้พัฒนา” ส่วนกรณีจังหวัดตาก เรียกว่า “กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตบ้านสะแกเครือ”) (ครูชบ ยอดแก้ว, 2550; ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์, 2549; สามารถ พุทธา, 2549; ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2546)

การพัฒนาศักยภาพชุมชน หมายถึง กระบวนการทำกิจกรรมกลุ่มที่ก่อให้เกิดเครือข่าย ปฏิสัมพันธ์และความรู้สึกร่วมกันของการเป็นสมาชิกชุมชนในการควบคุมและบริหารจัดการ ทรัพยากรเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันและการขยายผลสู่กิจกรรมสาธารณะประโยชน์

ความยากจน หมายถึง สถานะครัวเรือนที่สูญเสียสิทธิและโอกาสในการพัฒนา ความสามารถด้านอาชีพและการรวมกลุ่มทำให้มีรายได้ไม่พอเพียงและขาดหลักประกันทางสังคม

สวัสดิการชุมชน หมายถึง การระดมเงินทุนเพื่อจัดสวัสดิการให้แก่สมาชิกตามเงื่อนไข ที่กำหนดหรือตกลง เช่น สวัสดิการเกี่ยวกับเกิด-แก่-เจ็บป่วย เพื่อช่วยเหลือกันเมื่อเกิดความเสียหาย ซึ่งหมายถึงการเฉลี่ยความเสี่ยง (risk pooling) คล้ายคลึงกับระบบประกันสังคม (social security) ซึ่งกำหนดเงื่อนไขการสมทบ (contribution) และเงื่อนไขการได้รับสิทธิประโยชน์ (benefits)

สมมุติฐานของการวิจัย (Hypotheses)

H1: บริบทของชุมชนในสองกรณีศึกษา มีความแตกต่างกัน (ลักษณะกิ่งเมืองและ ชนบท) มีผลต่อรูปแบบของกลุ่มออมทรัพย์ และวิวัฒนาการที่แตกต่างกัน ที่อาจจะอธิบายใน ความหมายของฟังก์ชันของทุนทางสังคม (bonding function, bridging function)

H2: กิจกรรมขององค์กร/กลุ่มออมทรัพย์ ฯ มีผลทางบวกต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ของครัวเรือนและชุมชน และส่งเสริมให้เกิดการทำงาน/กิจกรรมร่วมกัน

H3: กฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันของสมาชิกองค์กร/กลุ่มออมทรัพย์ ฯ มีลักษณะหรือ รูปแบบที่แตกต่างกัน และมีการจัดสรรทรัพยากรส่วนหนึ่งของกลุ่มฯ เพื่อช่วยเหลือคนที่ด้อยโอกาส ผ่านกิจกรรมการส่งเสริมอาชีพและสวัสดิการ

H4: มีการขยายผลของกิจกรรมองค์กร/กลุ่มฯ จากดั้งเดิมเน้นการระดมเงินออมและให้ สินเชื่อ เป็นการจัดสวัสดิการเพื่อช่วยเหลือกันและลดความเสี่ยง รวมทั้งการทำกิจกรรม สาธารณะประโยชน์ในลักษณะ “ผลล้นออก” (spillover effects)